

Franciszek Krzykała *

KSZTAŁTOWANIE SIĘ ŚWIADOMOŚCI SPOŁECZNEJ
PRACOWNIKÓW W PROCESIE PRACY W PRZEDSIĘBIORSTWIE

Wokół problemu świadomości społecznej narosło sporo nieporozumień i niejasności¹. Niewątpliwie jest ona jedną z podstawowych kategorii materializmu historycznego i obejmuje całokształt treści życia duchowego, wytwarzania idei, wyobrażeń, poglądów wspólnych dla danych zbiorowości, zbiorów, klas czy społeczeństw, uwarunkowanych przez określony rozwój sił wytwórczych i odpowiadających tym siłom stosunków społecznych w ogóle, a stosunkom produkcji w szczególności. Jak stwierdza Marks „świadomość nie może być nigdy niczym innym jak świadomym bytem”².

Można wskazać na funkcjonowanie tego terminu w dwóch znaczeniach: 1) szerszym, obejmującym wyżej wymieniony całokształt treści życia duchowego w danej epoce historycznej z instytucjonalizowanymi formami życia zbiorowego; 2) w węższym, obejmującym te zadania, poglądy, idee, wyobrażenia i treści oraz formy życia duchowego czy kultury duchowej, które wytworzyły się i funkcjonują w danym społeczeństwie w określonych warunkach bytu materialnego.

Od wymienionych znaczeń świadomości społecznej należy odróżnić świadomość indywidualną jednostki, która jest wyznaczona zarówno przez obiektywne warunki bytu społecznego, jak i przez subiektywne uwarunkowania, poglądy, idee, zachowania i cechy psychofizyczne. Świadomość indywidualna jednostki jest zdolnością do odzwierciedlenia obiektywnej rzeczywistości w danych warunkach kulturowych oraz zdolnością do od-

* Doc. dr habil., kierownik Zakładu Filozofii i Socjologii, Instytutu Polityki Społecznej Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.

¹ Por. *Filozofia marksistowska*, Warszawa 1975, s. 222—233 oraz precyzyjna wykładnia S. Kozyr-Kowalski, J. Ładosz, *Dialektyka a społeczeństwo*, Warszawa 1972, zwłaszcza rozdz. X.

² K. Marks, F. Engels, *Ideologia niemiecka*, [w:] *Dzieła*, t. 3, Warszawa 1961, s. 27. Dosłowne brzmienie cytatu „Das Bewusstsein kann nie etwas Andres sein als das, bewusste Sein”.

zwierciedlania swojego indywidualnego bytu, miejsca w społeczeństwie oraz swojej jaźni subiektywnej. Świadomość indywidualna jednostki jako jedność doświadczenia, przeżywania i wiedzy jednostki pozwala człowiekowi: a) uświadamiać sobie otaczającą rzeczywistość i warunki istnienia, b) kierować swą praktyczną działalnością i regulować swe zachowanie, c) przewidywać warunki i skutki działań praktycznych oraz nadawać im charakter celowy, d) integrować te działania i zachowania w jedną uporządkowaną oraz sensowną całość, e) odczuwać ciągłość i tożsamość własnego „ja”, dokonywać ocen i wyborów moralno-ideowych, być odpowiedzialnym, za własne czyny³.

Świadomość społeczna nie jest bynajmniej sumą świadomości poszczególnych jednostek, lecz posiada swój względnie transindywidualny byt, wyznaczony przez całokształt stosunków społecznych i zrelatywizowany do danych zbiorowości, zbiorów, klas czy społeczeństwa. Świadomość społeczna wywiera jednakże doniosły wpływ na życie każdej jednostki. Na uwagę zasługuje fakt, że mimo iż świadomość społeczna jest odbiciem materialnego bytu społecznego oddziałuje na byt zwrotnie w sposób aktywny, modyfikujący. Pozostawiając na uboczu rozważania w zakresie różnych form świadomości należy wskazać na inne jeszcze uwarunkowania społeczne.

Mimo iż świadomość społeczna kształtuje się na drodze empirycznej i jest dana człowiekowi *a priori*, jest ona równocześnie zróżnicowana i pozostaje pod wpływem działania: osobowości społecznej, ukształtowanej w procesie socjalizacji i aktualnie kształtowanej w procesie pracy, tradycji i kultury środowiska społecznego, ukształtowanego światopoglądu i wpływu ideologii i moralności, wzorów społecznych, norm organizacyjnych zmiennych ze względu na uczestnictwo w różnych grupach społecznych, a wreszcie i przede wszystkim pod wpływem uczestnictwa w kręgach społecznych i grupach w procesie pracy, kształtujących ambicje zawodowe, stosunek do pracy i zawodu, powodujących zmiany w skali wartościowania zawodów, kształtujących morale pracy itd. Świadomość społeczna nie jest wielkością stałą, niezmienną, lecz zróżnicowaną i uzależnioną od rodzaju gospodarki i sposobu produkcji, od konkretnych warunków środowiskowych, społeczno-politycznych oraz — jak już podkreślono — jest uwarunkowana historycznie. Jest również uwarunkowana i uzależniona od czynników czasowo-przestrzennych, np. procesów ruchliwości, czy od pełnienia roli i funkcji społecznej oraz pozycji społecznej, od posiadanego wykształcenia, awansu zawodowego, społecznego itd.

Bogactwo czynników i procesów kształtujących świadomość społeczną

³ *Filozofia...*, s. 223.

wskazuje ponadto na następujące prawidłowości i rozróżnienia, sprawdzalne empirycznie w badaniach socjologicznych:

a) stopień aktywności społeczno-zawodowej robotników, ich staż pracy w przedsiębiorstwie, dążenie do podnoszenia i wykorzystywania kwalifikacji zawodowych oraz dążenie do poprawy warunków pracy, do nowatorstwa i postępu techniczno-ekonomicznego jest miarą ich świadomości robotniczej, jako siły wytwórczej rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego;

b) stopień upartyjnięcia robotników, ich aktywność w PZPR zgodnie ze statutem, zaangażowanie ideowe, oparte na motywacjach — patriotycznej, internacjonalistycznej i bezinteresownej, uczestnictwo w różnego rodzaju organizacjach społecznych, w komisjach zawodowych i specjalistycznych przedsiębiorstw, zachowania oraz inicjatywy zgodne z wartościami i normami realizowanymi w partii, partycypacja w działaniach wyznaczonych zasadami centralizmu demokratycznego jest miarą ich świadomości politycznej;

c) stopień uczestnictwa w działalności samorządu robotniczego, uczestnictwa we władzach przedsiębiorstwa, pełnienie odpowiedzialnych funkcji w organizacjach społeczno-zawodowych i gospodarczych przy równocześnie wysokim morale pracy, wydajności pracy i kierowania zespołami ludzkimi w sposób demokratyczny jest miarą świadomości społecznej członka społeczeństwa socjalistycznego, czynnie zaangażowanego w przekształcaniu rzeczywistości społecznej i zintegrowanego z klasą robotniczą;

d) stopień uczestnictwa i aktywnego działania w instytucjach kulturalnych, rozrywkowych, socjalno-bytowych, rekreacyjnych i wypoczynkowych zgodnie z obowiązującymi w przedsiębiorstwie normami społeczno-obyczajowymi, dążenie do zdobycia wykształcenia, podniesienia kultury osobistej jednostki i kulturowego ideału osobowości, podniesienia kultury mieszkaniowej, jakości życia, stosunków międzyludzkich, lepszego współżycia z ludźmi w miejscu pracy i poza nim jest miarą świadomości społeczno-kulturalnej klasy robotniczej i jej oddziałów.

Wyszczególnione czynniki świadomości społecznej nie wyczerpują ilościowego składu, jak i jakościowych wyznaczników kształtowania się pewnych prawidłowości. Istnieje bowiem duże bogactwo tych czynników, możliwości ich różnorodnych kombinacji, w zależności od konkretnych warunków środowiska społecznego, środowiska miejsca pracy i czynnego oddziaływania makrostruktury na te środowiska.

Ujawnienie czynników i momentów kształtujących świadomość społeczną spełnia jeszcze inną pożyteczną rolę metodologiczną — pozwala na bardziej precyzyjne odróżnienie struktur i warstw społecznych, a zwłaszcza podstawowej kategorii klasy robotniczej, jaką jest kategoria robot-

nika. Słusznie też akcentuje J. Szczepański w definicji pojęcia „robotnik” moment świadomości. „W naszych rozważaniach definiujemy robotnika jako fizycznego pracownika najemnego, nie posiadającego narzędzi produkcji na swój prywatny użytek, utrzymującego się z płacy roboczej, posiadającego świadomość swej pozycji i roli w społeczeństwie” (socjalistycznym — przyp. F. K.)⁴.

Nie oznacza to, że każdy aktualnie pracujący robotnik, zatrudniony w charakterze fizycznego pracownika najemnego, ma już pełną świadomość swej roli i pozycji społecznej, ponieważ zależy ona — jak już uprzednio podkreślano — od szeregu czynników, warunków i okoliczności towarzyszących w procesie kształtowania się tej świadomości. Z tego względu nie wydaje się słuszny zarzut, iż proponowana definicja nie uwzględnia dynamiki kształtowania się świadomości. Nawet wówczas, gdy robotnik w przedsiębiorstwie awansuje np. na stanowisko kierownicze, jego świadomość nie zmienia się gwałtownie z robotniczej na inteligencką, mimo iż formalnie nie należy on do klasy robotniczej. Podobnie, gdy chłop-robotnik, na skutek różnych okoliczności podejmie pracę stałą w fabryce i będzie stale dojeżdżał do niej ze wsi, nie zmieni wskutek tego całkowicie świadomości przynależności do klasy chłopskiej, mimo iż statystycznie biorąc wszedł w skład klasy robotniczej i sam uważa się raczej za robotnika. Problem ten jest złożony, zwłaszcza w warunkach gwałtownej industrializacji i urbanizacji wsi oraz powszechnego społecznego awansu. Z tego względu odmawianie klasie robotniczej świadomości swojej pozycji i roli w społeczeństwie jest znacznym uproszczeniem rzeczywistości, sprzecznym z kierowniczą rolą partii w życiu społeczno-gospodarczym.

Na przykładzie przedsiębiorstwa socjalistycznego można również wykazać sam proces kształtowania się klasy robotniczej, jej świadomości społecznej, jej roli i pozycji społecznej, jej wrastania w nową strukturę społeczną, w nową strukturę organizacyjną przedsiębiorstwa itp., ale można wykazać także nieodpowiednią terminologię stosowaną w statystyce. Takie pojęcia jak np. robotnik, pracownik fizyczny, pracownik grupy przemysłowej czy nieprzemysłowej są wielce nieprecyzyjne i wprowadzają sztuczne przedziały w ramach klasy robotniczej.

Przedsiębiorstwo socjalistyczne nie stanowi ponadto samodzielnego

⁴ Por. rozważania o trudności w formułowaniu pojęcia „robotnik” prowadzone przez wym. autora w założeniach i koncepcji badań: *Studia nad rozwojem klasy robotniczej*, cz. I, red. J. Szczepański, Łódź 1961, s. 7 i n. Por. również A. Owieczko, *Recenzja pracy „Studia nad rozwojem klasy robotniczej”*, „Studia Socjologiczne” 1962, nr 1, s. 233—239, który neguje możliwość zastosowania tej definicji w konkretnych badaniach empirycznych nad strukturą klasy robotniczej w przedsiębiorstwie.

i oderwanego od makrostruktury przedmiotu gospodarowania, lecz stanowi powiazaną część pewnej określonej całości, jaką jest wspólnota socjalistyczna. Fakt ten wpływa również na przekształcanie świadomości społecznej robotników. „W społeczeństwach kapitalistycznych robotnik uważa, że stosunek jego do kierownictwa opiera się wyłącznie lub prawie wyłącznie na umowie o pracę i powinien się ograniczać do pozostawienia robotnikowi całkowitej swobody w wykorzystaniu czasu wolnego w godzinach po pracy. Pod tym względem postawa robotnika w społeczeństwach socjalistycznych jest inna. Ponieważ zakład przemysłowy jest własnością społeczną, a nie prywatną, ponieważ robotnik nie jest siłą najeźmą, a współgospodarzem zakładu, uważa on inżyniera i kierownictwo nie za funkcjonariusza prywatnego kapitału, ale za kierownika socjalistycznej wspólnoty pracy, jakim dla niego jest obecnie zakład przemysłowy, stąd też oczekuje on z jego strony większego zainteresowania jego sprawami bytowymi, ułatwienia mu korzystania z tych wszystkich udogodnień i urządzeń socjalnych, a nawet kulturalnych czy sportowych i rekreacyjnych, jakie programowo zapewnia pracownikom fizycznym socjalistyczne państwo ludowe”⁵.

Podjęcie pracy przez pracownika w przedsiębiorstwie oraz przeświadczenie, że człowiek i jego praca przyczyniają się do osiągnięcia wyników przedsiębiorstwa i dają podstawę do uzyskania odpowiedniego wynagrodzenia za pracę, w zależności od wkładu pracy, umiejętności i kwalifikacji zawodowych, pociągają za sobą innego rodzaju jeszcze przemiany w świadomości. Powodują m. in. wzrost zainteresowania pracą kolegów, ich umiejętnościami, ich zarobkami i możliwością współdziałania i współpracy. W sferze tych zainteresowań pracownicy przedsiębiorstwa uświadamiają sobie, jakie jest ich miejsce w społeczności zakładowej i w środowisku zawodowym, jakie pełnią role, jakie mają prawa i obowiązki, kim są, do czego zmierzają, a nawet, co potwierdza poprzednio sformułowane spostrzeżenia, jakie jest ich miejsce w grupie pracy czy w społeczeństwie.

Na przykładzie przedsiębiorstwa można przede wszystkim wykazać wzajemne związki, jakie zachodzą między mikro- i makrostrukturą społeczną. Obserwujemy bowiem powstawanie klasy robotniczej, na skutek powołania do życia przedsiębiorstwa, podjęcia zadań produkcyjnych, stałego rozwoju i modernizacji procesów technologicznych, wprowadzania nowych technologii, wynalazków, pomysłów racjonalizatorskich czy postępu technicznego, a jednocześnie obserwujemy zacieranie się różnic klasowych poprzez zacieranie różnic pomiędzy pracą fizyczną (robotnika) a umysłową (technika, inżyniera), właśnie na skutek postępu techniczne-

⁵ T. Szczurkiewicz, *Studia socjologiczne*, Warszawa 1969, s. 438.

go i procesów innowacji. W przedsiębiorstwie zachodzi również proces łagodzenia różnic między robotnikami a inteligencją w zakresie zarządzania i kierowania społeczną własnością, co jest również wyrazem przekształceń zachodzących w sferze świadomości społecznej.

Również tradycyjny podział na kierowników i wykonawców poleceń, czyli podział na zarządzających i zarządzanych, stracił swój sens na skutek powszechnego rozwoju demokracji socjalistycznej w formie samorządu robotniczego przedsiębiorstwa na skutek faktu, iż kierownik, zarządzający posiada jedynie mandat władzy tych którymi zarządza. Praktycznie każdy pracownik przedsiębiorstwa uświadamia sobie fakt, iż może ten mandat władzy otrzymać i znaleźć się w roli zarządzającego, co oczywiście nie oznacza, iż rzeczywistość społeczna jest już zgodna z ideałem teoretycznym. Proces zacierania różnic klasowych wynika jeszcze z faktu zdobywania wykształcenia przez znaczną część naszego społeczeństwa.

Oczywiście nie pozostaje to bez wpływu na kształtowanie się nowej świadomości społecznej, na uelastycznienie wzorów i norm społecznych, na zmianę skali społecznych wartości itd. Wraz z kształtowaniem się świadomości pracowników w kierunku społecznie pożądanym następuje również widoczny proces przekształcania stosunków społecznych, a w szczególności stosunków międzyludzkich. Wynika to z faktu, iż stosunki w jakie wchodzić pracownicy przedsiębiorstwa w procesie pracy są przede wszystkim stosunkami uregulowanymi i zabezpieczonymi sankcjami. Można to wykazać na następującym przykładzie: „Inżynier czy technik wie, jakie sankcje może zastosować wtedy, kiedy podlegający mu pracownik nie wypełnia obowiązków określonych dla niego przez strukturę organizacyjną zakładu przemysłowego, rozporządzenia i ustawy prawne. Ale i robotnik wie, że przełożony ma w stosunku do niego określone obowiązki i powinności, które powinien realizować w stosunku uregulowanym. Wie również, że może się w razie niewypełnienia tych obowiązków przez przełożonego odwołać do określonych instancji. Te stosunki stanowią wzorzec dla wszystkich innych stosunków społecznych, a więc i dla tych, które nie są wyznaczone organizacyjnie”⁶.

Ukazanie konkretnego wycinka rzeczywistości występującej w stosunku uregulowanym w socjalistycznym przedsiębiorstwie ma ważne znaczenie dla sprecyzowania modelu stosunków społecznych i międzyludzkich. Jest ono ważne również dla kształtowania stosunków najbardziej indywidualnych w procesie pracy. Na przykład przyjaźń między dwoma lub więcej członkami grupy społecznej w przedsiębiorstwie, jest w rzeczywistości zdeterminowana przez normy grupy społecznej, do której przyjaciele należą.

⁶ *Ibidem*, s. 431—432.

Procesy przemian, widoczne we wszystkich dziedzinach życia społeczno-gospodarczo-politycznego najżywiej przejawiają się w socjalistycznych przedsiębiorstwach przemysłowych i kształtowanych przez nich stosunkach środowiskowych. Szeroki napływ młodzieży różnych warstw i kategorii społecznych do szkolnictwa różnego typu, wejście młodej kadry do przedsiębiorstw, budowa nowych zakładów pracy w rejonach dotąd rolniczych lub gospodarczo zacofanych, przebudowa i modernizacja zakładów już istniejących powoduje tworzenie się nowego społeczeństwa, nowej jakości życia oraz stopniowe przenikanie modelu stosunków społecznych zachodzących między ludźmi w przedsiębiorstwie przemysłowym i ich sposobu myślenia czy ogólnie świadomości społecznej.

Na przykładzie przedsiębiorstwa pracownicy konfrontują rzeczywistość z ideami, hasłami i informacjami usłyszanymi na zebraniach, w radio, telewizji lub z informacjami przeczytanymi w prasie. Co więcej, osiągnięcia i sukcesy zakładu pracy w większości przypadków traktują jako własne. „Stosunek obywatela do Polski kształtuje się niewątpliwie również przez te uczucia i wyobrażenia, jakie budzi w nim widok rozbudowywanych zakładów przemysłowych, ich zewnętrzny wygląd i wewnętrzne urządzenia”⁷.

Przyjmowanie przez przedsiębiorstwa instytucji społecznych z makrostruktury nie mieszczących się dotąd w tradycyjnej organizacji procesu produkcyjnego przedsiębiorstwa, jak żłobki, przedszkola, stołówki przykładowe, ośrodki wypoczynku i rekreacji, ponadto świadczenie usług pracowniczych, powoływanie instytucji pozaprodukcyjnych mogą utwierdzać pracowników w przekonaniu, iż socjalistyczne przedsiębiorstwo nie tylko wymaga od nich dyscypliny pracy, zaangażowanej i wydajnej pracy, podporządkowania się normom organizacyjnym i zasadom współżycia społecznego, lecz również roztacza nad nimi opiekę zdrowotną, stwarza warunki dla ochrony i bezpieczeństwa pracy, ochrony zdrowia fizycznego i psychicznego. Zabiega też o regenerację sił i zaspokojenie potrzeb kulturalnych, troszczy się o socjalno-bytową stronę życia robotników, organizuje działalność społeczno-kulturalno-polityczną, stwarza podstawy do powszechnego rozwoju osobowości pracowników, całej wspólnoty pracy, a przez to wpływa na kształtowanie i przekształcanie świadomości społecznej.

Oczywiście, ten postulowany ideał nie wszędzie jest realizowany, a zachodzące dysproporcje między nim a rzeczywistością wywołują nieraz ostre konflikty społeczne.

Ponieważ przedsiębiorstwo przemysłowe stanowiąc własność społeczną realizuje w społecznym procesie wytwarzania nie tylko zadania i funkcje

⁷ *Ibidem*, s. 407.

produkcyjne, lecz i niemniej ważne funkcje usługowe i pozaprodukcyjne, w świadomości załogi wytwarzać się może przekonanie o nieuchronnej konieczności wzajemnego zainteresowania: przedsiębiorstwa i jego kierownictwa — pracownikami, pracowników zaś — przedsiębiorstwem i jego wynikami, tworząc już tym samym pewną platformę współuczestnictwa i współdziałania w procesie pracy.

Jakie znaczenie dla przebudowy społeczeństwa i jego świadomości ma wymieniony model stosunków społecznych wskazuje następująca wypowiedź: „Jeśli uwzględni się fakt, że upaństwowienie środków produkcji wytworzyło u robotników poczucie godności i dumy jako współgospodarzy, których wyniki pracy służą całemu społeczeństwu i jego gospodarce, model tych stosunków i profil psychospołeczny robotnika w Polsce Ludowej promieniujący w sfery różnych dziedzin życia społecznego, wnoszą do nich momenty niezwykle cenne”⁸. Warto by zbadać, czy i w jakim stopniu świadomość tych przemian przeniknęła do załogi zwłaszcza wielkich zakładów przemysłowych, do jakich kategorii społecznych, w jakim natężeniu i stopniu te przemiany wpłynęły na kształtowanie się ideologii i kultury politycznej tych załóg.

Nie ulega wątpliwości, że świadomość współzawodnictwa w procesie pracy oraz świadomość współgospodarzenia przedsiębiorstwem zarówno w sferze społeczno-gospodarczej, jak i socjalno-bytowej powoduje, że załoga oczekując zainteresowania swoim losem bierze czynny udział (w zależności od stopnia świadomości) w tych wszystkich sprawach i działaniach socjalno-bytowych i społeczno-kulturowych, jakie programowo zapewnia pracownikom partia i socjalistyczne państwo ludowe.

Franciszek Krzykała

SHAPING OF SOCIAL COUSCIOUSNESS OF WORKERS IN THE PROCESS OF WORK IN ENTERPRISE

The article represents a theoretical attempt at definition of links between social awareness and widely understood conditions of life. Thus in the general methodological part the analysis referred to main theses of marxism. Apart from the thesis about a relationship between existence and awareness there was also briefly discussed a conviction about the relationship between social transformation on macro scale (including awareness) and changes in social relations on micro scale.

The analysis is focussed on the socialist enterprise. The postulate of exami-

⁸ T. Szczurkiewicz, *Zmiany w świadomości społecznej społeczeństwa wielkopolskiego*, „Rocznik WSE” (Poznań) 1962, s. 28—29.

ning the contents and changes in awareness at this level results from the accepted thesis that against the example of the enterprise rather than of other objects it is easier to observe relationships between micro — and macro elements. The examples quoted here illustrate extensively the existence of this relationship in conditions of the socialist society.

Social awareness can be empirically determined in sociological researches. Observations identifying the awareness and oriented at determination of regularity in the field of processes and factors shaping the awareness are possible in the following areas: 1) of the working class awareness, as a productive force; 2) of the political awareness; 3) of the awareness ensuing from the role of a joint owner; 4) of the socio-political awareness.